

קניין הפועל במעשה ידיו

הרב דן אלינר, ר"מ בישיבת אור עציון

- א. הצגת השאלה
ב. הגדרת מלאכת אומן
ג. האם לצורך קניין האומן צריך הוספה ממשית בחומר הגלם?
- ד. באיזה סוג פועלים יש קניין לאומן?
ה. סברת הקניין ב"אומן קונה בשבח כלי"
ו. פסק ההלכה לעניין קניין האומן סיכום

המאמר מוגש לכבודו של מו"ר הרב יונה דברת שליט"א. הוא עוסק בדין אומן קונה בשבח כלי, כשהסברא הבסיסית בדין זה הינה שהשבחת חומרי הגלם באופן בלתי הפיך יצרו מציאות חדשה, המעניקה במקרים מסוימים לאומן קניין בגוף החפץ.

דומני שהדברים מתאימים לדמותו של הרב שליט"א. במשך עשרות שנים עוסק הרב ב"שבח כלי". מלאכת אומנות זו של חינוך נעשית מתוך נחישות עם ענווה, סובלנות עם אמת ללא פשרות. בדרך זו השביח הרב מאות רבות של תלמידים. כל אחד מבני הקהילה כבן יחשב לו. על הרב שליט"א ניתן לומר שהוא קנה ב"שבח כלי" את קהילת מבוא חורון, שעלתה והתפתחה ושגשגה.

טעמים המיוחדים של לילות השבת עוד לא מש מזכרוני. באותם ימים, עת הייתי אברך, הייתי מתדפק על דלתו של הרב בשעת לילה מאוחרת. לא הייתה פעם שלא מצאתיו רכון על לימודו. באותם שעות היה מקבלני במאור פנים, והינו מלבנים סוגיות מהלכה לאגדה, ומאגדה לתנ"ך, וכן הלאה. דרכו היחודית של הרב בדרישת האמת והדיוק הייתה מרגשת. היכרותו עם גדולי ישראל האמיתיים מכל החוגים מעניקה לתורתו ניחוח מאן ומיוחד. אכן, גם בי התקיים שקנה בי קניין "בשבח כלי".

ברצוני לאחל לרב שליט"א ולרעייתו הרבנית, שמהווה עזר כנגדו. שיזכו לעוד שנים רבות של עשייה. שיאריך ימים על ממלכתו, וירבה גבולו בתלמידים. " עוד ינובון בשיבה, דשנים ורעננים יהיו".

א. הצגת השאלה

במפעל מסוים, המתמחה בייצור ארונות קודש המצטיינים בפיתוחי עץ יחודיים, פרץ סכסוך עבודה בין בעל המפעל ופועליו בעקבות אי תשלום השכר לפועלים מזה מספר חודשים. במפעל זה אין הפועלים מקבלים שכר חודשי, אלא שכרם הוא על פי הסכם קבלנות. בעקבות הסכסוך החליטו הפועלים לקחת לרשותם את כל הארונות שיוצרו במפעל ועדיין לא נמכרו, ולמוכרם. כעת בעל המפעל מוכן לשלם לאלתר את כל שכר הפועלים, ברם הפועלים אינם מוכנים להסדר זה, והם תובעים את הארונות שעליהם עבדו לעצמם. אין ויכוח שהעצים מהם נעשו הארונות שייכים לבעל המפעל, ואולם לדעתם כיוון שהם אלה שהשבחו את העצים והפכו אותם לארונות, קנו הם בכך את הזכויות על הארונות. הפועלים מתחייבים מצידם לשלם את דמי העצים לבעל הבית.

השאלה הבסיסית שיש לברר היא מהי מידת הבעלות שקיימת לאדם על יציר כפיו, במקרה שהשתמש בחומרים של אחר.

ב. הגדרת מלאכת אומן

שנינו בב"ק (פ"ט מ"א): "נתן לאומנין לתקן וקלקלו - חייבין לשלם. נתן לחרש שידה תיבה ומגדל לתקן וקלקל - חייב לשלם". ובגמ' (צח, ב): "אמר רב אשי, לא שנו אלא שנתן לחרש שידה תיבה ומגדל לנעוץ בהם מסמר ושיברן, אבל נתן לחרש עצים לעשות שידה תיבה ומגדל ועשה מהן שידה תיבה ומגדל ושיברן - פטור. מאי טעמא, אומן קונה בשבח כלי".

באופן פשוט הגמרא עוסקת באופן שחומרי הגלם (העצים) שייכים לבעל הבית והאומן אינו מוסיף מדיליה כלום, אלא שקניין האומן הוא תוצאה של השינוי הנעשה במצב הבסיסי של העצים. קניין זה דורש בירור מעמיק, שכן, לא ברור כיצד אדם יכול לקנות חפץ שגם הוא מודה שאינו שייך לו!

אך נניח כעת לשאלה זו, ונתמקד בשלב זה בשאלה האם בענייננו שייך בכלל קניין של האומן. בשאלה שהוצגה לעיל אין ויכוח שהעצים מהם נעשו הארונות שייכים לבעל המפעל, יתרה מזאת - הפועלים מודים שלצורך הכנת הארונות השתמשו בצבע השייך לבעה"ב. עלינו, אם כן, להגדיר באיזה אופן חידש רב אסי את דבריו "שאומן קונה בשבח כלי".

שנינו בסוגיה דלעיל:

לימא מסייע ליה, הנותן צמר לצבע והקדיחו יורה נותן לו דמי צמרו, דמי צמרו אין, דמי צמרו ושבחו לא! לאו שהקדיחו יורה לאחר נפילה דאיכא שבחא, ושמע מינה אומן קונה בשבח כלי! אמר שמואל הכא במאי עסקינן, כגון שהקדיחו בשעת

נפילה, דליכא שבחא; אבל הקדיחו לאחר נפילה מאי, נותן לו דמי צמרו ושבחו, לימא שמואל לית ליה דרב אסי? אמר לך שמואל, הכא במאי עסקינן, כגון דצמר וסמנין דבעה"ב, וצבע אגר ידיה הוא דשקיל. אי הכי צמר וסמנין מיבעי ליה, אלא שמואל דחויי קמדחי ליה.

מסקנת הגמרא היא שאין מחלוקת בין רב אסי לשמואל, וגם רב אסי מודה שבאופן שהשבחת האומן נעשתה בצמר ובסמנין של בעה"ב לכו"ע אין אומן קונה בשבח כלי. הסברא לכך מובאת שם ברש"י על אתר (ד"ה אמר לך): "דהא ליכא למימר אומן קונה בשבח כלי, דסמנין הוא דמשבחי ליה, וצבע שכיר בעלמא הוא". מדברי רש"י שומעים אנו, שבאופן שהצמר והסמנין שייכים לבעה"ב עבודה זו אינה עבודת אומנות הקונה את החפץ לאומן. אם דברינו כנים, הרי שנראה שלא ניתן לקבוע באופן גורף, שכל מקום שהשבחה נעשתה בחומרי הגלם של בעה"ב ובצבעו אין אומן קונה בשבח כלי, שכן דברי רש"י אמורים רק במקום שתפקידו של האומן הוא תפקיד שאינו דורש מעשה אומנות, אלא כמעשה קוף בעלמא. ואולם בנידון דידן הרי עוסקים אנו בפועלים שיצרו ארונות בעלי גילופים יחודיים, ובכהאי גוונא ודאי שאי אפשר להגדיר את מעשיהם כמעשה קוף בעלמא. על כן גם באופן שחומרי הגלם שייכים לבעה"ב, עדיין שייך קניין האומן.

ונלענ"ד, שניתן ללמוד את היסוד הזה מדברי הראב"ד המובא ברשב"א על אתר (ד"ה וצבע). הרשב"א התקשה בתירוץ הגמרא שבצמר וסמנין דחד לכו"ע אין אומן קונה בשבח כלי, שאם אמרים כן - מאי שנא מהנותן לאומן עצים לעשות בהן שידה תיבה ומגדל, והלא גם שם חומרי הגלם שייכים לבעה"ב, ואעפ"כ קבע רב אסי שיש קניין לאומן! על כך הביא הרשב"א את תירוץ הראב"ד:

ותירץ הראב"ד, דלגבי צמר סמנין הוא דעבדי לשבחא ואומן לא קני בהו מידי, אבל עצים כיוון דלא צריכי לסמנין אלא לאומנתו של אומן, אומנתו זהו סמניו.

דהיינו שהשבחת הצמר אינה צריכה אלא להטבלת הצמר בסמנין, האומן אמנם צריך להכין היטב את הסמנין אך פעולת האומן עצמה בצביעה היא כפעולת קוף. משא"כ בעבודת הנגרות הייחודית עצם העבודה היא אומנות, ועל כן שייך בה קניין האומן.

ומצאנו מחלוקת אחרונים יסודית בהבנת גמרא זו. ידועה שאלתו של בעל הפני יהושע, כיצד חש"ו יכולים לכתוב גט למ"ד אומן קונה בשבח כלי, הרי בזמן שכתבו השביחו את הנייר וקנו אותו, וכעת אינם יכולים כבר להקנות! שאלה זו תירץ בעל הנתיבות (סי' שו ביאורים ס"ק ג) על פי הגמרא הנ"ל:

ולפע"ד לא קשיא מידי, דאם הדיו של הבעל ממילא הוי בסמנין והצמר דבעה"ב דלכו"ע אין האומן קונה בשבח כלי, רק דהצבע אגר ידיו הוא דשקיל, ודיו של הכתיבה כסמנין דמי, ואם הדיו של הקטן... אפילו נייר וקלף יכול לקנות בקטן

שהגיע לעונת הפעוטות...

ואולם על סברא זו של הנתיבות חלק הגר"ש שקופ (ב"ב סי' ד אות ז), וז"ל:

ומה שתירץ בנתיבה"מ דאם הדיו של הבעל היה כסמנים של בעה"ב, אינו כן, דזה רק בסמנים, דאם היה נופל בעצמו לתוך הסמנים היה קולט הצבע, אבל בכתיבת גט לא שייך זה.

הגר"ש שקופ אינו מבואר מדוע ב"גט לא שייך זה". אולם על פי האמור לעיל הדברים מתבארים: בכתיבת גט יש צורך באומנות שהיא עצם הכתיבה שלא יכולה הייתה להיעשות מאליה, וזוהי הגדרת 'אומנות'; מה שאין כן בצבע, שם יש צורך באומן רק כדי להשיג שהכל יעשה כשורה, ברם, "אם היה נופל בעצמו לתוך הסמנים היה קולט הצבע", והיא גופא ראייה שאין כאן מעשה אומנות.

אלא, שבעיון נוסף נראה לענ"ד שבניד"ד גם הנתיבה"מ יודה לסברת הגר"ש שקופ. כפי שראינו לעיל בדברי הראב"ד, קשה מסקנת הגמרא הקובעת שבצמר וסמנין דחד אין אומרים אומן קונה בשבח כלי, מדברי רב אסי לענין שידה תיבה ומגדל, ובע"כ שיש לעשות חילוק בין צמר וסמנין לשידה תיבה ומגדל. ונלענ"ד שהמחלוקת בין האחרונים הנ"ל היא דווקא לענין כתיבת גט בדיו, האם הדיו חשוב כסמנין של בעה"ב, ומלאכת הכתיבה אינה נחשבת כמלאכת אומנות שהגדרתה היא כל דבר שאם היה נעשה מעצמו לא היה עולה יפה, ועל פי זה גם צביעת הדיו לא נחשבת כמלאכת אומנות. ואולם גם נתיבה"מ יודה שלענין בניית שידה תיבה ומגדל אומן קונה בשבח כלי, שהרי כאן ודאי אין לדמות את מלאכת הגילוף והבניה למלאכת הכתיבה שהיא חכמה ואינה מלאכה. ואם דברינו כנים דברינו, הרי שצודקים הפועלים בכך שטוענים הם שיש להם קניין בשבח העבודה, שהרי השביחו את עציו של בעה"ב ויצרו מהם ארונות מגולפים.

ואולם, יש להמשיך ולדון בתביעתם מפנים וצדדים נוספים הנובעים מגדר קניין "אומן קונה בשבח כלי".

ג. האם לצורך קניין האומן צריך הוספה ממשית בחומר הגלם?

בשאלה שהוצגה בראשית הדברים הובהר, שלטענת הפועלים, קניינם בעצים של בעה"ב נובע מההשבחה המהותית שנעשתה בעצים, ע"י גילוף ייחודי, שהעלה את מחיר העצים במאות אחוזים. אמנם יש להסתפק האם בכהאי גוונא שייך כלל שיהיה קניין לאומן. הספק הוא האם קניין האומן קיים גם בדבר שאין בו ממש, או שמא קניין האומן הוא דווקא היכן שהוסיף משלו לחומר הגלם.

באופן פשוט נראה שקניין האומן קיים גם במצב שהשתנה החפץ באיכותו בלי שנוספה איכות מסוימת בחומר הגלם, מכך שהגמרא מביאה את הדוגמא הבסיסית

לכלל 'אומן קונה בשבח כלי' במקרה שנותן עצים לנגר לעשות מהם שידה תיבה ומגדל. עשיית כיסא מקרשים אינה דורשת תוספת חומרים נוספים לעצים, אלא ניתן לייצר את כל הכיסא מהעצים עצמם, וגם בכה"ג הגמרא קובעת שיש קניין לאומן, הרי לנו, שקניין האומן נובע מהשינוי האיכותי שנעשה בחפץ.

אלא שיש לבחון לאור דברינו אלו את תשובת הרא"ש (כלל יב סי' ו):

ששאלת, הנותן טבלא לאומן לצור בה ציורין... ואסרה על בעליה אחר שציירה קודם שפרע לו שכרו, אם יש כח בידו לאוסרו. תשובה... ואפילו אם היה האומן קונה בשבח הכלי היינו היכא שיש ממשות בשבח, כגון שנותן לו עצים ותיקן כלי, אבל הכא לא עשה האומן כלום אלא ציירה בסימנין, ואין בזה ממש...

בדברי הרא"ש הנ"ל מופיעה הגדרה, שקניין האומן הוא דווקא "היכא שיש ממשות בשבח", ויש לדון מהו גדר של "ממשות" זו. לכאורה אפשר היה לומר, שדווקא היכא שמוסיף מדיליה לחומר חשוב כממשות בשבח, ואולם אי אפשר לומר כך בדברי הרא"ש הנ"ל, שהרי כדוגמא לממשות בשבח מביא הרא"ש "כגון שנותן לו עצים ותיקן כלי", וכפי שהראנו לעיל בכך אין שום תוספת. ובעל כורחך יש לחלק כפי שחילק הגר"ש שקופ (שם), שרק אם באמת נשתנה צורת כל הדבר, או שהוא נשתנה באיכותו, כגון עצים ועשה שולחן או כסא דכל העצים קנו צורה חדשה; אבל באומן שצייר בסימנין, דבאמת עצמות הדבר לא נשתנה, רק נתווסף בו מראה חיצוני, בעל כורחך לא שייך שיקנה בגוף הכלי, דבגוף הטבלא לא חידש דבר.

המבחן להגדרת קניין האומן אינו תוספת פיזית על חומר הגלם של בעה"ב, אלא שינוי בעצם הדבר עצמו; כשהפועל בונה כסא מהעצים של בעה"ב, שוב א"א לזהות עוד את עצי בעה"ב, שכן לא עצים לפנינו, אלא כסא. ברם, כשהאומן מוסיף דבר חיצוני לחפץ - כגון ציור על הטבלא, הרי שעומדים לפנינו הציור והטבלא, ואם נמחק את הציור, שוב נחזור ונזהה את הטבלא המקורית של בעה"ב. מבחן זה מורה, שגם עתה, כשהציור עוד קיים, אין קניין לאומן.

על פי ההגדרה הנ"ל עולה לנו יסוד נוסף (נזדקק לו בהמשך): קניין האומן קיים דווקא באופן שאין עוד אפשרות להחזיר את המצב לקדמותו, רק אז זה נחשב שינוי של האומן, וניתן לומר שמדובר בחפץ 'חדש'; אבל כל זמן שהשינוי הוא זמני, וניתן להחזירו למצבו הראשוני - דומה הדבר לטבלא ובה ציורים שבה השבח לא נעשה בעצם הדבר, ובכה"ג האומן אינו קונה.

אם דברינו כנים, נראה שיש להגדיר את פעולת האומנים שגילפו את עצי של בעה"ב כשבח שיש בו ממש, אע"פ שלא הוסיפו משלהם דבר. האומנים שינו בעצם הדבר עצמו, ואין העצים יכולים עוד לשוב לקדמותם. וע"כ גם מצד זה נראה שיש מקום לאשר את תפיסתם.

ד. באיזה סוג פועלים יש קניין לאומן?

בשאלה שהוצגה בראשית הדברים הובהר, שסכסוך העבודה פרץ במפעל בו הפועלים מקבלים את שכרם לא על בסיס קבוע, אלא על פי התוצרת הסופית. יש לדון באיזה סוג פועלים נאמר הכלל "אומן קונה בשבח כלי".

איתא בגמ' (ב"מ קיב, א):

בעו מיניה מרב ששת: קבלנות עובר עליו משום כל תלין, או אין עובר משום כל תלין? אומן קונה בשבח כלי והלואה היא, או אין אומן קונה בשבח כלי ושכירות היא? אמר להו רב ששת: עובר... נימא מסייעא ליה, הנותן טליתו לאומן... נתנה לו בחצי היום מששקעה עליו חמה עובר משום כל תלין, ואי אמרת קונה בשבח כלי - אמאי עובר?... לא צריכא, דקא אגריה מיניה לבטושי בטשא, ובטשא במעתא.

רש"י (ד"ה קבלנות) מגדיר לנו מהו קבלן ומהו שכיר יום. קבלן: "אומן שקיבל עליו לעשות מלאכה בכך וכך, ולא לשכירות ימים". ובד"ה 'דאגר לביטשי' מהו שכיר יום: "לא בקבלנות עסקינן אלא בשכירות, בין ישביח ובין לא ישביח שכרו לפי מניין בטישותיה, כך וכך בטישות בכך וכך מעות". באופן פשוט עולה מדברי רש"י שקיימים שני הבדלים בין שכיר יום לקבלן: א. עבודת שכיר יום היא על בסיס יומי של שכר, ואילו עבודת הקבלן אינה קשורה לימים. ב. עבודת שכיר יום אינה קשורה לתוצרת שאותה הוא מוציא, אלא הבסיס תמיד נשאר קבוע; לעומתו הקבלן לא יקבל את שכרו כלל אם לא יציג תפוקה מעבודתו. שורש ההבדל בין קבלן ושכיר יום הוא בכך, שהקבלן קונה את העבודה לעצמו, ואילו השכיר נחשב רק כפועל בעלמא, שאין לו כל זכויות בממון של בעה"ב. על פי זה נראה שבנידון דידן הפועלים נחשבים כקבלנים, שהרי שכרם מובטח רק אם יציגו את תוצרתם, וע"כ יש מקום לטענתם שבכה"ג יש קניין לאומן.

ה. סברת הקניין ב"אומן קונה בשבח כלי"

בשאלה שהוצגה בראשית הדברים הובהר, שסכסוך העבודה פרץ עקב אי תשלום שכרם של הפועלים מזה מספר חודשים, אע"פ שהם מצידם בנו ארונות רבים, ועמדו בהתחייבויות שנטלו על עצמם. בעל המפעל מודה בטענתם, ומוכן לשלם כעת את שכרם; ואולם בשלב זה הפועלים מסרבים להחזיר את הארונות שהשביחו, ולדעתם הם זכאים למכור את הארונות ולשלם לבעה"ב את דמי העצים.

יש לדון, האם קניין הפועלים מדין "אומן קונה בשבח הכלי" הינו קניין גמור, או שמא קניין זה הוא קניין מוגבל רק עד שישלם בעה"ב את שכרם. נלענ"ד שכדי לברר עניין זה עלינו לברר מהו שורש הסברא שעומד מאחורי הקביעה "אומן קונה בשבח כלי".

הרשב"א (ב"ק צח, ב ד"ה מ"ט) כתב:

אומן קונה בשבח כלי, ואף כל שבחו, ומשקלקלו לאחר שהשביחו, לפי שאין דעתו של האומן להשביח לצורך בעל כלי לחייב את עצמו בתשלומי נזקו. וכן דעתו ג"כ להשביחו לעצמו ולקנות בו כנגד שכרו אע"פ שלא קלקלו. אבל לכו"ע בשלא קלקל אינו קונה כל שבחו, שעל דעת שיהיה שבחו של כלי לבעלים הוא מתקנו ומשביחו.

דברי הרשב"א מורים שקניין האומן בשבח הכלי תלוי רק בדעתו. ואולם כשנעמיק בדברים נראה שקשים הדברים לאומרם. הרשב"א מחלק בין שני סוגי קניינים: א. קניין לעניין פטור מתשלומי נזיקין. ב. קניין לקנות בו כנגד שכרו. בשו"ת עין יצחק (ח"א אה"ע סי' ע ענף ז) נטען שדברי הרשב"א אמורים רק באופן שברור לנו שכן הוא אומדן הדעת של הבעלים, שאם לא כן מדוע גזלן אינו קונה בשבח שהשביח, הלא גם הוא ודאי שאין דעתו להשביח לבעה"ב? אלא שקניין האומן חל דווקא משום שבעה"ב מסכים לקניין זה.

אם אכן כך, נלענ"ד שיובן פסק הרא"ש (ב"ק פ"ט סי' יד):

...אבל נתן עצים לעשות מהן שידה תיבה ומגדל ועשה מהן שידה תיבה ומגדל ושיברן, פטור, מאי טעמא, אומן קונה בשבח כלי, וכל השבח שלו עד שיתן לו שכרו ויקח את הכלי.

לכאורה דברי הרא"ש כלל אינם מובנים, אם לאומן יש קניין גמור בגוף הכלי עצמו, מהיכי תיתי שיוכל בעה"ב לאלצו להחזיר לו את הכלי, והלא אין זה אותו כלי של בעה"ב? וע"כ נלענ"ד שיש להסביר בדברי הרא"ש שגם לדעתו אמנם לאומן יש קניין בגוף החפץ, ברם קניין זה קיים רק משום שבעה"ב הסכים בדעתו שיקנה האומן, וכיוון דאמרינן שבעה"ב ודאי לא רצה שהאומן יקנה גם במקום שהוא ישלם לו את שכרו, על כן בכה"ג, שבעה"ב שילם לאומן את שכרו בטל מיד קניין האומן, והחפץ חוזר לרשות בעה"ב.

אם דברינו כנים, הדי שבנידון דידן מיד כשיקבלו הפועלים את שכרם חייבים הם להחזיר את הארונות המגולפים לבעה"ב, שהרי כל קניינם הוא דווקא על פי רצון בעה"ב.

ואולם נלע"ד שניתן להסביר את כל גדר קניין האומן באופן שונה בתכלית, שאין קניינם של הפועלים תלוי ומותנה ברצון בעה"ב. יסוד הדברים נלמד מדברי רבנו

יהונתן (שיטמ"ק ב"ק צח, ב ד"ה גמרא):

אבל אם נתן להם עצים שלא היו חקוקין, והאומן חקקן, אשתבח דקנאן בשינוי מעשה, אם שברן אחר שתקנן לא משלם אלא דמי עצים שבאו מידו של בעה"ב, ולא שאר שבח שנשתבחו בידו, שהרי אותו שבח האומן עשאו וקנאו בו.

בדברי רבנו יהונתן, מופיע הנימוק לקניין האומן "דקנאן בשינוי מעשה". ולכאורה דבריו אינם מובנים כלל, "שינוי מעשה" הינו גדר המופיע אצל גזלן, אך מה עניין זה לקניין האומן? גם הדוגמא שאותה מעלה הר"י מלוניל מראה בעליל את הדמיון לגזלן: "עצים שלא היו חקוקין, והאומן חקקן" - היינו שינוי שאינו חוזר לברייתו. כבר לעיל עמדנו על כך שיייתכן שרק שינוי שאינו חוזר מוגדר כשבח שיש בו ממש לעניין קניין האומן.

ונלענ"ד, שביסוד דברי רבנו יהונתן טמון היסוד שקניין האומן נובע מכך שהחפץ שנמצא כעת לפנינו הוא חפץ שונה בתכלית מהחומר שאותו הביא בעה"ב. לפי זה קניין האומן כלל אינו מותנה ברצון בעה"ב, שכן הזכות הקניינית בחפץ היא תוצאה הכרחית של השינוי שנעשה בחפץ. ברגע שנעשה שינוי שאינו חוזר לברייתו איבד בעה"ב את הזיקה הממונית על חפצו, והאומן יצר זיקה חדשה לחפץ שנוצר. אם דברינו כנים, הרי שגם במקום שבעה"ב פורע את שכרו של הפועל, לא יוכל בעה"כ להכריח את הפועל להשיב את הכלי.

ונלענ"ד לבסס טענה זו שיצירת האדם יוצרת קניין מוחלט בגוף הדבר גם ללא רצון הבעלים, על שיטת הסמ"ע במספר מקומות; ומאידך שיטת קצוה"ח היא שקניין יכול להיעשות רק בהסכמת שני הצדדים.

נפסק בשו"ע (ח"מ סי' שמא סעיף ד):

חשבו שהוא של אביהם וטבחוה ואכלוה - משלמים דמי בשר בזול שהוא שני שלישים, והעור ישלמו כולו. ואם הניח להם נכסים וטבחוה - משלמים דמיה מנכסיו.

כאן אין כלל מעשה גזילה, שהרי היתומים לא ידעו כלל שאין הפרה של אביהם, אולם ע"י שחיטת הבהמה נוצר מצב של שינוי מעשה. הסמ"ע (שם ס"ק יא) פסק:

והעור ישלמו כולו. פירוש הרשות בידם אם רוצים להחזיק העור בידם ולשלם דמי שוויו לבעלים, שהרי קנאו בשינוי טביחה והפשטה. ואם רוצים מחזירים העור לבעליהם בעין.

דברי הסמ"ע הללו מחודשים ביותר, שכן הסמ"ע מנמק את קניין היתומים בכך שעשו שינוי מעשה, והלא כל קניין שינוי מעשה נאמר רק לעניין גזלן! ונלענ"ד שבדברי הסמ"ע טמון היסוד שהתוונו לעיל, שבמקום שהאדם שינה באופן מהותי את החפץ המקורי בכך הוא ניתק את הזיקה הממונית של הבעלים הראשונים ויצר בעלות חדשה, ועל כן אין היתומים חייבים להחזיר את העור; ולפיכך אומן קונה בשבח כלי.

אמנם קצוה"ח שם (ס"ק ב) חלק לחלוטין על הסמ"ע:

לא מצינו קונה אלא בגנב וגזלן, אבל אלו אינן בתורת גנב וגזלן אלא בשוגג טבחוה, סבורין של אביהם היא, ואם כן העור כולו דבעלין אם רוצים בעורן.

נלענ"ד שיסור דבריו של קצוה"ח הינו שלעולם אין קניין שינוי מעשה אלא בגזלן. מעשה הגזלה הוא זה שקונה, והשינוי רק מפקיע את החיוב של "והשיב את הגזילה". אבל באדם דעלמא אין מושג של קניין ע"י שינוי מעשה, ולכן קצוה"ח אינו מקבל את חידושו של הסמ"ע.

לפי זה אין הוא יכול לקבל גם מושג של קניין גמור אליבא דמ"ד אומן קונה בשבח כלי. ואכן, מצינו שלדעת הקצוה"ח קניין האומן הוא בגדר שיעבור בעלמא (סי' שו ס"ק ד):

לכן נראה לאחר העיון דוודאי האי שבחא דבעה"ב הוא. והא דאומן קונה בשבח כלי אינו קניין גמור להיות כשלו ממש, אלא קצת קניין הוא דאית לה בגויה לקדושי אשה, כמו בע"ח דקונה משכון וקידושי אשה, והלווה יכול לסלקו בעל כורחו ותו לית לה במשכון ולא מידי. והוא הדין הכא נמי בשבח הכלי עד שיסלק דמי שכירות אית ליה קניין לקידושי אשה ולנוזיקין... אבל עצם הקניין אינו יותר מבעל חוב במשכון, וע"כ יכול לסלק בעל כורחו.

הרי לנו במפורש שלדעת הקצוה"ח אי אפשר להסביר, שקניין האומן הוא בגוף הדבר עצמו. אולם על פי דברי הסמ"ע הנ"ל נראה שניתן לבאר, שכיוון שהחפץ השתנה הרי שהאדם קנה קניין גמור בגוף הדבר עצמו, וממילא לא יכול לסלקו בדמים. וע"ע בסי' צז סעיף כה בדברי הסמ"ע ס"ק ס, ובמה שנחלק עליו הקצוה"ח ס"ק יד, וצרף לכאן, שגם שם מדובר על אותה מחלוקת.

ונלענ"ד שיש להוכיח שאף הראשונים נחלקו בשאלה זו. הגמרא בב"מ (עח, ב) דנה בשיטת ר"מ הסובר ש"כל המעביר על דעת בעה"ב נקרא גזלן":

הי ר"מ, אילימא ר"מ דצבע, דתנן הנותן צמר לצבע לצבוע לו אדום וצבעו שחור, שחור וצבעו אדום ר"מ אומר נותן לו דמי צמרו... ממאי, שאני התם דקניא בשינוי מעשה!

גמרא זו עוסקת באומן, ואעפ"כ משתמשת בגמרא בהסבר קניין האומן בלשון "שינוי מעשה", הרי לנו שקניין שינוי מעשה אינו קיים רק אצל גזלן. ואכן, כמסקנה זו מצינו בדברי רבנו פרץ:

ומייתי מדר"מ דאמר נותן לו דמי צמרו, אלמא קנו ליה. ומשמע דאי לא קני, כשהעביר על דעתו של בעה"ב להתחייב באונסיה משום שינוי לא קני, דשינוי אינו קונה בדבר שאינו שלו. ומשני דהתם היינו טעמא, דשינוי קונה אפילו בדבר שאינו שלו.

רבינו פרץ מדגיש בדבריו שיצירת האדם פועלת גם בחפץ ש"אינו שלו", וההסבר לכך הוא כפי שכתב לעיל, שברגע שהשתנה החפץ אין עוד זיקה ממונית של הבעלים הראשונים לחפץ, שהרי אין זה אותו חפץ.

איברא, עיין שם בסוגיא שהתקשה הרמב"ן (ד"ה דילמא) במסקנת הגמ' הנ"ל:

קשיא לי, ואי לאו גולן הוא היכי קני בשינוי, וכי מי שאינו גולן קונה בשינוי? לפיכך צריך לפרש, דילמא שאני התם דכיוון ששינה אותו ועשה בו מעשה שהגולן קונה בו מתכוון הוא לגזול, ולפיכך שינהו כרי שיקנה אותו. ולא מעביר על דעת בעה"ב מיקרי אלא גולן גמור מיקרי.

דברי הרמב"ן מתאימים לגישת קצוה"ח, שקניין שינוי מעשה שייך רק לגולן, וע"כ קניינו של האומן בשבח הכלי לא יוכל להיות מוסבר באופן זה.

הרי לנו שישנה מחלוקת ראשונים ואחרונים בשאלה האם ניתן להסביר את קניין האומן מדין "שינוי מעשה" גם באופן שאין מעשה גזלה.

על פי דברינו, הנפ"מ בשאלה זו היא האם באופן שבעה"ב מתחייב לפרוע את שכר הפועלים, ואכן פורע בפועל - יכולים הפועלים להמשיך ולטעון לזכויות ממוניות מדין "אומן קונה בשבח כלי". ומכיוון שהוכחנו שהדין הנ"ל נתון במחלוקת המפרשים והפוסקים, אם כן כיוון שהפועלים מוחזקים אין בעה"כ יכול להכריחם לקבל שכרם ולהחזיר לו את הארונות, שכן המוציא מחברו עליו הראיה.

ו. פסק ההלכה לעניין קניין האומן

כל האמור לעיל נידון בהנחה שאומן קונה בשבח כלי, והשתדלנו לברר מהם גדרי קניין זה. ואולם האם אכן כך נפסק להלכה?

איתא בגמרא (ב"ק צט, א):

לימא כתנאי, עשה לי שירים נזמין וטבעות ואקדש לך, כיון שעשאן מקודשת, דברי ר"מ. וחכמים אומרים אינה מקודשת עד שיגיע ממון לידה... רבא אמר דכו"ע ישנה לשכירות מתחילה ועד סוף, ודכו"ע המקדש במלוה אינה מקודשת, ודכו"ע אין אומן קונה בשבח כלי, אלא הכא במאי עסקינן כגון שהוסיף לה נופך משלו...

על פי דברי רבא פסק הרי"ף (לה, ב מדפי הרי"ף):

"ואסקא רבא דכו"ע אין אומן קונה בשבח כלי, ושמעין מיניה דליתא לדרב אסי, אלא חייב לשלם דמי שידה, וכן הלכתא".

וכן פסק הרמב"ם בהלכות שכירות פ"י ה"ד. וכן נפסק להלכה בשו"ע חו"מ סי' שי סעיף ב, שאין האומן קונה בשבח כלי.

אמנם הרמ"א שם כבר העיר: "עיי באה"ע סי' כח סעיף טו", וכוונתו ששם הביא השו"ע את שתי הדעות להלכה. הש"ך שם (ס"ק א) כתב:

ולי נראה לפסוק דהוי כספיקא דדינא, כי ראיתי בה"ג דף ד' שפסק כרב אסי דאומן קונה בשבח כלי ואינו חייב לשלם אלא דמי עצים, וכן דעת ר"י ור"ת... וכן כתב בתרומת הדשן סי' שט וז"ל צריך להתיישב בדבר דפלוגתא דרבוותא היא... וא"כ שמעון דמוחזק הוא בחגור מצי למימר קים לי כר"ת וחבריו באומן קונה בשבח כלי, עכ"ל.

ומכח כל הנ"ל מסיק הש"ך בהמשך:

"הלכך נראה דלעניין ממון על כל פנים ספיקא דדינא הוי, ואינו משלם אלא דמי עצים בלבד, דהמוציא מחברו עליו הראיה".

וא"כ גם בנידון דידן, אע"פ שרוב הפוסקים אכן סבורים שאין אומן קונה בשבח כלי, כיוון שהפועלים הם המוחזקים בארונות המגולפים, יכולים הם לטעון טענת קים לי כאותם אלה הסוברים שאומן קונה בשבח כלי, ולהחזיק בעצמם בארונות המגולפים.

סיכום

במהלך הדברים התמודדנו עם שלוש שאלות עיקריות:

- א. האם מלאכת גילוף ארונות שייכת לכלל קנייני אומן בשבח כלי. על שאלה זו השבנו, שאכן נראה שלפועלים יש קניין בארונות.
 - ב. האם באופן שבעה"ב פורע את שכר הפועל יש לו קניין? על שאלה זו השבנו שהדבר נתון במחלוקת, וכיוון שהפועלים מוחזקים - הממע"ה.
 - ג. האם להלכה אומן קונה בשבח כלי? שיטת הש"ך שיכול המוחזק לטעון קים לי שקונה, כיוון דהוה ספיקא דדינא.
- מכל הנ"ל נלענ"ד, שכיוון שהפועלים מוחזקים בארונות א"א לאלצם להחזיר את הארונות ולקבל את שכרם.

